

ІМАГОЛОГІЯ

УДК 821.161.2"19"Т. Шевченко

Марина Антоновська

ВІЗІЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

Розглядається поняття візії як риси творчої психології Т. Шевченка. Наводяться сучасні концепції візіонерства, аналізується відображення візій у творах поета, визначаються засоби їх естетичного вираження.

Ключові слова: *Т. Шевченко, творча психологія, візія блаженна/інфернальна.*

Озираючись на розвиток шевченкознавства, мусимо визнати, що в попередню, ідеологічну, епоху, воно мало тенденцію обернутися в колі загальноприйнятих істин, відповідно, для ілюстрації добиралися одні й ті самі твори, а нерідко – навіть одні й ті самі цитати з них. Навпаки, новітнє шевченкознавство, яке активно розвивається від початку 1980-х рр., не виокремлює ні канонічних тем для дослідження, ні найхарактерніших творів. На нашу думку, саме така настанова уможлиблює повне й неупереджене вивчення Шевченкової творчості – з увагою до кожного вірша, до будь-якої проблеми. Як наслідок, постають студії про психологію творчості митця, зокрема про роль чинників підсвідомості у творчому процесі. Так, сучасні дослідниці Т. Бовсунівська й В. Сулима досліджують роль снів у поезії Т. Шевченка. Ще раніше, у 1954 р., у Канаді вийшла друком стаття Л. Білецького „Романтизм – духовна й композиційна основа творчості Шевченка”, де є вельми докладний аналіз різних поглядів на типи творчої особистості. Варто віддати належне Л. Білецькому, оскільки він першим сформулював проблему візій у творчості Т. Шевченка та спробував розв’язати її. Є ще цікава стаття В. Шевчука „Візійний світ поезії Тараса Шевченка”, опублікована у 2001 р. Прикро, що дослідник ніде не говорить чітко, що саме він розуміє під візією. Однак аналіз статті переконує, що В. Шевчук розглядає виключно історіософські твори поета, причому шукає в них пророцтва, а їх припасовує до наших реалій. Це не є візією в сучасному розумінні. Нарешті, не можна не згадати перший здобуток на шляху вивчення психології творчості Т. Шевченка – працю І. Франка „Із секретів поетичної творчості”. Як бачимо, напрацювання шевченкознавства у цій сфері поки що невеликі, що й спонукає звернутися до розгляду візій у літературній творчості Т. Шевченка – цього, як переконаємось, важливого компонента її. Отже, нашим завданням є сформулювати сучасне розуміння терміна „візія” („видіння”), проаналізувати згадки митця про власний досвід візій, показати, як вони відображені в його поезії, оцінити їх значення в творчості Т. Шевченка.

Осяяння, одкровення, візії, тобто, за висловом сучасної дослідниці,

„навіяні вищими силами зорові чи слухові образи, які не пов'язані з реальним світом і постають перед „духовним зором” людини у містичному стані або сні” [3, с. 175], завжди бентежили уяву митців і мистиків. Що стосується візій художника чи поета, то тут на перше місце виходить їхній естетичний аспект – краса слова, в якому вони втілені [3, с. 177]. Відомий американський учений і письменник О. Гакслі писав, що унікальність поета-художника полягає не в тому, що він насправді бачить видіння, а тільки тому, що він здатен передати словами або лінією й кольором хоча б якийсь натяк на дивовижне переживання [7, с. 40].

Революція в психології на початку ХХ ст. зробила можливим вивчати поруч видіння аскета, візії митця, фантоми психічно хворого та сні звичайних людей. На думку О. Гакслі, людина складається зі Старого Світу особистісної свідомості і кількох областей Нового Світу – не надто далеких Віргіній і Каролін особистого підсвідомого, Далекого Сходу колективного несвідомого з його флорою символів і племенами аборигенів-архетипів, а на іншому березі величезного океану у вигляді країни антиподів повсякденної свідомості міститься світ візіонерського переживання [7, с. 76]. Учений вважає, що кожна людина потенційно є Світовим Розумом, однак, щоб позбутися доступу біологічно некорисної інформації, мозок і нервова система стають своєрідним редуційним клапаном, який звужує всі ті знання, які ми можемо отримувати, до жалюгідної цівочки свідомості. І лише іноді, завдяки духовним вправам, наркотикам чи гіпнозу звичайній людині вдається протягти тоненький трубопровід до Світового Розуму в обхід цього клапана. Тоді з людиною починають коїтися неймовірні речі. Одні бачать світ неймовірної краси, для інших відкривається блиск, безкінечна цінність і глибокий сенс чистого, неконцептуалізованого буття. Врешті-решт, з'являється невиразне знання, що Все – в усьому, тобто можливість бачити „безкінечне в кінчному”, як висловився В. Жирмунський.

Якщо підійти ближче до візій у випадку митця, а саме письменника, то слід згадати статтю К.-Г. Юнга „Психологія і поезія”. Психолог обґрунтовує існування двох типів творчості: психологічного та візіонерського [12, с. 36]. Якщо для першого типу матеріалом творчості є зміст людської свідомості „з її драматичним досвідом, сильними емоціями, стражданням, пристрастями й людською долею в цілому” [там само], то для візіонерського типу визначальний первісний досвід – „невідоме царство ненародженого і того, чому ще належить бути” [12, с. 37]. Однак на питання, що саме являється митцю у візії – інші світи, духовна пільма чи першопочатки людської психіки, – вчений відповідає: ми не можемо нічого стверджувати напевно.

Для з'ясування природи візіонерської творчості не так важливо знати, звідки походять ті об'єкти, що постали перед духовними очима митця (натомість для християнської аскетичної традиції головне те, звідки приходять видіння – чи від Бога, чи від нечистого, чи це „акустичні фокуси нашої внутрішньої порожнечі” [1, с. 458]). Значно важливіше визначити, як митець виразив свій досвід через пластичні образи. Тут саме час звернутися до трактату І. Франка „Із секретів

поетичної творчості”. Міркуючи про нижню свідомість (підсвідомість), учений зазначає: „...Є люди, котрі мають здібність видобувати ті глибоко заховані скарби своєї душі і давати їм вираз у зрозумілих для кожного словах. Отсі щасливо обдаровані психологічні Крезі і копачі захованих скарбів – се й є наші поети” [6, с. 62–63]. Однак, говорить І. Франко, навіть у поетів вивільнення глибин підсвідомості стається незалежно від їхньої волі. Цю властивість підсвідомості час від часу виносити на поверхню душі комплекси прихованих вражень і спогадів учений називає еруптивністю [6, с. 64]. На нашу думку, саме у цій автономній роботі підсвідомості й полягає найбільша спокуса для тих, хто досліджує психологію творчості письменника. Якщо, за зізнанням багатьох поетів, їхня роль у появі яскравих видінь пасивна, що ж тоді виносить ці враження на світло свідомості? Частково на це відповів сам І. Франко, сказавши, що уві сні кожен з нас є до певної міри поетом, тобто у творчому стані митець переживає таке саме пригасання верхньої свідомості, як і сновиди. Різні патологічні стани (гарячка, психічні хвороби), коли верхня свідомість „вимкнена”, можуть спричинити викиди видінь. Однак, на наш погляд, для повноти уявлення про виникнення візій слід згадати і про способи пробудити еруптивність підсвідомості без притлумлення верхньої свідомості. Сюди варто віднести споглядання картин, що передають візіонерське переживання чи здатні породжувати його, чистих кольорів, яскравого блиску. О. Гакслі небезпідставно зауважує, що в усіх релігійних традиціях рай сяяв золотом і дорогоцінним камінням.

Згадавши це принагідно до Шевченкової творчості, запитасмо: чи не переживав молодий поет щось подібне у робітні К. Брюллова? У „Журналі” Т. Шевченко так описує свої візії: „Перед его (К. Брюллова. – М. А.) дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца кобзаря и своих кровожадных гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой чарующей прелести. Призвание, и ничего больше” [10, с. 36]. Бачимо тут кілька важливих для нас моментів. Це, по-перше, роль іншого художника – К. Брюллова, який мимоволі долучився до того, що його учень збагнув своє покликання. Не тільки його картини могли викликати візії, але й сам антураж робітні (сонячне світло крізь червону завісу, східна зброя на стінах) мав таку властивість. Зауважимо, що сила враження спричинена ще й тим, що Т. Шевченкові, можливо, не доводилося до цього бачити такого яскравого кольору, такого освітлення. Ще більш дивовижно те, що в цих видіннях Т. Шевченкові була явлена „глибока внутрішня істотність історії й сучасності України” [2, с. 454]. Це цілком відповідає розумінню візії в О. Гакслі: те, що у візії постає перед духовним зором людини, володіє надзвичайною значущістю [7, с. 88], а хіба ми можемо

заперечити значущість образу України в Шевченковій творчості? Усе це дає підстави Л. Білецькому кваліфікувати ці видіння як „вихідний пункт усієї творчості Шевченка” [2, с. 454], тобто гранично чітку окресленість образу України. Можна додати лише, що тут уже містяться всі ті архетипні образи (кобзар, степ, могила), що їх поет розвиватиме в своїй творчості, надто ж у ранній період.

У поезії Т. Шевченка є чимало місць, на яких лежить відблиск візіонерського переживання митця. Вочевидь, найвідоміший вірш „Садок вишневий коло хати” – вистраждане в ув’язненні осяйне бачення раю. Чимало дослідників намагалися розгадати таїну чарівності цього вірша, адже поезія цілком автологічна, тобто не має художніх засобів. На нашу думку, найближче до істини підійшов Ю. Ковалів, який вважає, що поет звернувся до важливої для української ментальності міфемі саду, який є відповідником біблійного Едему [4, с. 38]. Для передачі блаженної візії Т. Шевченко вживає архетипальний образ хати – „досконалу, олюднену модель космосу, в осередді якого перебуває щаслива родина зі злагодженими, гармонійними стосунками” [там само], і в цьому – не лише здатність вірша промовляти до душі кожного українця, але й новаторство поета. Подібну візію раю, що має не меншу сугестивну силу, зустрічаємо і поемі „Сон” („У всякого своя доля...”). У цьому разі поетові вдалося вловити й виразити вічність буття, його самодостатність і водночас – малість людини перед ним, її незмогу втрутитися в його одвічні закони:

І все то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує... [8, с. 267].

Спогадом про блаженну візію є вірш „N.N.” („Мені тринадцятий минало...”). У піднесеному стані душа ліричного героя осягає найвищу благодать: „Мені так любо, любо стало, / Неначе в Бога...”. Однак рай зник так само незбагнено, як і постав перед духовним зором:

Запекло, зачервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло [9, с. 36].

Як бачимо, світ візій має свій рай і своє пекло. Суть негативної візії у цьому випадку полягає в посиленні індивідуалізації, що виражається в творі як усвідомлення ліричним героєм свого сирітства, своєї покинутості.

Вірш „Зацвіла в долині...” містить не тільки осяйну візію, але й полемічні ноти. На думку поета, рай, зображений у першій частині, і є тим раєм, що його „у Бога благають”, однак люди нездатні побачити благодать поруч із собою. Цим вони, по суті, зневажають Божий дар.

У вірші „Ми восени таки похожі...” явлено, може, найвиразніше в Шевченковій поезії переживання єдності макрокосму природи й мікрокосму людини, відчуття „безкінечності в кінечному”:

...А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягнятчком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.
І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
Гаєм по долині,
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози [9, с. 206].

Тут бачимо настільки змінене й очищене сприйняття (недарма ж „ми восени таки похожі / Хоч крапельку на образ Божий”!), що душа переймається навіть малою билиною, яку занесло на чужину. Усі частини природного буття для ліричного героя мають невичерпний сенс. Свідченням цього є те, що найменша частина цього світу – перекотиполе – наділена для поета найбільшим значенням: її шкода. Водночас ми не можемо не помітити, що й ліричний герой ототожнює свій стан із перекотиполем: вірш написаний на засланні. Однак сумне переживання є світлим у своїй суті: ліричному героєві хочеться „увесь світ обняти”.

Ще один вірш, який свідчить про такий же тісний зв’язок душевного буття ліричного героя з буттям світу, – це „За сонцем хмаронька пливе...”. Хмаринка на призахідному небі бачиться поетові матір’ю, що „сонце спатоньки зове”. Навіть кольори – червоний, рожевий, синій – наділені тут позитивним змістом, оскільки все видіння зігрите любов’ю. Споглядання його несе розраду для серця, однак „туман сивий”, що, „наче ворог”, закриває від ока захід сонця, але одночасно „тьмою німою / Оповіє тобі душу”. Мимоволі замислюємося: що перед нами – картина призахідного неба, зігріта душею митця, чи пейзаж його власної душі?

Візіонерське прозріння, як бачимо, здатне бути й інтроспективним: митець осягає те, як влаштований його внутрішній світ. Так, у вступі до

поеми „Гайдамаки” не лише окреслено засади світобудови, але й передано в надзвичайно місткому образі сутність душі поета:

У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Гриця дівчина співає, –
Я не самотній, є з ким вік дожити [8, с. 132].

На нашу думку, Т. Шевченко втілює в образі душі-хати архаїчне уявлення про зовнішній і внутрішній простір. За словами Н. Лисюк, внутрішній простір у міфологічній свідомості здатний до безкінечного розширення (як у казці про рукавичку) [5, с. 79]. Те саме бачимо і в Т. Шевченка: його душа-хата вміщує в собі весь універсум України.

Інфернальні візії у творах Т. Шевченка не завжди пов'язані виключно з Російською імперією та її атрибутами – царями, столицею, в'язницями. Ще О. Забужко зауважила, що в „Кобзарі” змальоване й українське пекло. Якими ж є Шевченкові видіння пекла? У поемі „Гайдамаки” помітною рисою цих візій є червоний місяць, який „горить, а не сяє”. За О. Гакслі, візіонерське пекло, як і рай, має своє надприродне світло і надприродну значущість, однак цей сенс внутрішньо огидний, а світло – джерело жаху [7, с. 117]. Отже, разом з насильством у світі людей настають тривожні зміни в світі природи, доступному для споглядання: світло місяця несе зловісне значення, так само як і червоний колір, що є барвою крові й пожежі:

Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає [8, с. 160–161].

Прикладом інфернальної візії може бути й вірш „У Бога за дверми лежала сокира...”. Як знаємо з повісті „Близнець”, Т. Шевченко під час переїзду в Раїм побачив священне дерево киргизів. Перед його духовним зором проминула історія одного-єдиного дерева серед пустельного степу. Надто очевидним було для нього, що орські степи не є тим простором, де літає Дух, де, як на Україні, кожна могила має значущість для поета. Таку візію безжиттєвості, безхарактерності степу поет пояснює нібито легендою про Божу сокиру, яка сім років косила ліс. Суто візійними деталями є пожежа і хмара диму, що „сонце закрива”. Пожежа невідомо тривала сім років: це число повноти, отже, цей світ знищено дотла. Те, що апокаліпсис припинився „на восьме літо у неділю” – також знак: в неділю воскрес Христос, тому у вигорілого світу лишається надія на воскресіння, пов'язана з єдиним деревом, що вціліло після пожежі. На нашу думку, у цьому вірші-видінні поет утілює думку, що рай вразливий, сили зла незмірно більші за нього, вони здатні знищити його, але існують речі, що спроможні акумулювати в собі сутність раю, як те дерево, що постає втіленням

життя у степу. Чи не є цей вірш візією історії людського гріхопадіння, тих незворотних змін, що їх принесло у світ воно, і водночас – надії, що основи раю незнищенні, оскільки існує щось, що захвало в собі той рай?

Хоча сучасною наукою доведено, що кожна людина (за допомогою певних засобів, зрозуміло) здатна до візіонерства, однак з естетичного погляду, найцінніші є видіння митців, оскільки поети й художники наділені талантом відобразити бодай відблиск того, що постало перед їхнім духовним зором. Митці-візіонери переживають одухотвореність світу, єдність власного мікрокосму і світу, коли душа людини здатна вмістити макрокосм, усі речі навколо наповнюються внутрішнім світлом. Однак блаженне видіння може змінитися інфернальним, коли світло й колір надзвичайні, як і в райській візії, однак вони сповнені негативного, зловісного сенсу. Літературна творчість Т. Шевченка дає яскраві зразки візіонерських переживань, які засвідчують, що митець мав і блаженні, й апокаліптичні видіння, в яких він прозирає внутрішню гармонію світу, дослухався до „світової душі”, бачив рай довкола себе, відчував молитовне піднесення, або ж – у випадку інфернальних візій – звідував зловісність довкілля, похмуру узгодженість між ним і рукотворним пеклом, осягав тотальну руйнівну силу зла в світі, яка, проте, нездатна знищити найвищі цінності, а отже, й надію на відродження Божого світу. Важливою особливістю реалізації видінь поета в його творчості є те, що для цього добираються образи переважно з колективного підсвідомого українського народу, тобто національні архетипи саду, родини, хати, степу.

1. *Аверинцев С.* Шлюб і сім'я. Несвоєчасний досвід християнського погляду на речі / Сергій Аверинцев // Софія-Логос : Словник. – 3-тє вид. – К. : Дух і Літера, 2007. – 650 с. – С. 454–471.
2. *Білецький Л.* Романтизм – духовна і композиційна основа творчості Шевченка // *Шевченко Т.* Кобзар / ред., статті і пояснення д-ра Л. Білецького ; Тарас Шевченко, Леонід Білецький (ред.). – Вінніпег : Тризуб, 1954. – Т. 4. – С. 399–475.
3. *Калашник О.* Видіння як одкровення у візіонерській поезії // Літературознавчі студії : зб. наук. пр. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка / редкол.: Семенюк Г. Ф. (відп. ред.) та ін. – Вип. 22. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 175–179.
4. *Ковалів Ю.* Мотиви інфернальності та „золотого віку”, в ліриці Т. Шевченка // *Ковалів Ю.* Скрипторій / Юрій Ковалів. – Біла Церква : Буква, 2004. – С. 36–42.
5. *Лисюк Н.* Міфологічний хронотоп / Наталія Лисюк. – К. : Укр. фітосоціологічний центр, 2006. – 200 с.
6. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899) / Іван Франко. – С. 45 – 119.

7. *Хаксли О.* Двери восприятия. Ад и рай: Трактаты / Олдос Хаксли, С. Хренов ; пер. с англ. – СПб. : Издательский Дом „Азбука-классика”, 2006. – 224 с.
8. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837 – 1847. – 784 с.
9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847 – 1861. – 784 с.
10. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. „Букварь южнорусский”. Записи нар. творч. – 496 с.
11. *Шевчук В.* Візійний світ поезії Тараса Шевченка / Валерій Шевчук // *Personae verbum* (Слово і постасне): Розмисел. – К. : Твім інтер, 2001. – 264 с.
12. *Юнг К.-Г.* Психология и література / Карл-Густав Юнг, Эрих Нойманн // Психоанализ и искусство ; пер. с англ. – М. : REFL-book; К. : Ваклер, 1996. – 304 с. (Серия „Актуальная психология”). – С. 30–53.

Аннотація

Анализируется понятие визииз как черты творческой психологии Т. Шевченко. Рассматриваются современные концепции визионерства, манифестация визииз в произведениях поэта. Определяются способы их эстетического выражения.

Ключевые слова: *Т. Шевченко, творческая психология, подсознательное, визииз блаженная / inferнальная.*

Summary

The article explores the notion of vision as a feature of T. Shevchenko's creative psychology. We analyze contemporary concepts of visionary, examine the manifestation of visions in poet's works and investigate the ways of their aesthetic expression.

Key words: T. Shevchenko, creative psychology, subconsciousness, blissful / infernal vision.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.